

İntibah dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı

UOT: 821.512.162(091)

Zəhra Allahverdiyeva*

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN “SİRLƏR XƏZİNƏSİ” ƏSƏRİNƏ YAZILAN ŞƏRHLƏR HAQQINDA

Xülasə

Məlumdur ki, humanist islami ideyaların yorulmaz carçısı olan Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) məsnəvisinin şərhçilik tarixi orta əsrlərdən başlayır və bu şərhçilər öz dövrlərinin görkəmli dilçi-alimi, Şərq fəlsəfəsi və poetikasını mükəmməl bilən şəxsiyyətlər olmuşlar. Əbdül Həmid Qazi, Məhəmməd Qivami əl-Bəlxî, Mövlana Mustafə Şəmi Çələbi kimi şərhçilərin adlarını qeyd etmək lazımdır.

XX əsrdə Nizami Gəncəvinin bu əsərinə İranda, eləcə də Azərbaycanda və Rusiyada şərhlər və izahlar yazılmışdır. Şairin lirika və poemalarının nəşri, tərcümə və tədqiqi zamanı izahlar və açıqlamalar vermiş müəlliflər içərisində H.Arslı, Y.E.Bertels, M.Əlizadə, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi, Y.Pipka, Q.Darab, R.Əliyev, Q.Əliyev, Z.Quluzadə, V.Aslanov, H.Məmmədşad, A.Rüstəmov, X.Yusifli, Ç.Sadiqoğlu, N.Arslı, T.Kərimli və onlarla başqa bu sahədə əməyi olan müəlliflərin adlarını çəkməyə bəziyə.

Son dövrlərdə Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə 10 cildə ibarət şərhlər yazmış Azərbaycan alimi Siracəddin Hacınin rolunu qeyd etmək lazımdır. Bu şərhlərdə Siracəddin Hacınin əsas məqsədi islam dininin fundamental görüşləri, şəriətin əsaslarının təsdiqi və təbliği sahəsində Nizami Gəncəvi əsərinin rolunun və şairin müsəlman ideologiyasının filosof-sənətkarı olaraq böyüklüyünün, bənzərsizliyinin öyrənilməsidir. Məqalədə şərhçinin məsələyə yanaşma tərzini, Nizami əsərinin şərh edərkən, tətbiq olunan metodoloji aspektlər tədqiqatda cəlb olunur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, “Sirlər xəzinəsi”, şərh, merac, məqalət

ABOUT THE COMMENTS ON THE POEM “THE TREASURE OF MYSTERIES” BY NIZAMI GANJAVI

Summary

The comments to the Nizami Ganjavi's “The Treasure of Mysteries” poem are considered and evaluated in this article. Comments to the poem “The Treasure of Mysteries” by Nizami Ganjavi has been written in Persian and Turkish languages since the Middle Ages.

Commentaries of Abd-al Hamid Kazi, Mawlana Mustafah Shemi, Mohammed Givami al-Balhi should be noted. In the XX century Nizami Ganjavi's works were commented in Iran, as well as in Azerbaijan and Russia.

Comments written by Sirajaddin Haji, on the poem “The Treasure of Mysteries” by Nizami Ganjavi are one of the most monumental and valuable works in the field of Nizami studies in the period of Azerbaijan's independence.

In the context of the dialogue, the author delivers the poetic content of the poet's work, expecting an Islamic philosophical and cultural worldview, tolerant ethical and aesthetic principles. These comments create an adequate understanding between his identity and the reader.

Key words: Nizami Ganjavi, “The Treasure of Mysteries”, comments, mi'raj, makalat

* Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. E-mail: zahra.allahverdiyeva@mail.ru

**О КОММЕНТАРИЯХ К ПОЭМЕ
«СОКРОВИЩНИЦА ТАЙН» НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ**

Резюме

Комментарии к поэме «Сокровищница тайн» Низами Гянджеви были написаны на персидском и турецком языках со времен средневековья. Следует отметить комментарии Абд-аль-Хаида Казии, Мовлана Мустафа Шеми Челеби, Мохаммеда Гивами аль-Балхи.

В XX веке произведения Низами Гянджеви были прокомментированы в Иране, а также в Азербайджане и России.

Последние годы комментарии Сираджаддина Хаджи к поэме «Сокровищница тайн» Низами Гянджеви являются одной из самых монументальных и ценных работ в области исследований Низами в период независимости Азербайджана.

В контексте диалога автор раскрывает поэтическое содержание произведений поэта, исследуя исламское философское и культурное мировоззрение, толерантные этические и эстетические принципы. Эти комментарии создают адекватное взаимопонимание между его личностью и читателем.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, «Сокровищница тайн», комментарии, мирадж, макалат

Giriş. Təqdim olunan bu məqalədə əsas məqsəd Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsəri üzrə şərhçilik ənənəsinin araşdırılmasıdır. Məqsədə nail olmaq üçün qarşıya qoyulan problem aşağıdakı istiqamətlərdə öyrənilmişdir: 1. “Sirlər xəzinəsi” əsərinin orta əsrlər dövründə Şərqdə şərhçilik tarixinə ümumi nəzər salınır.

2. Müasir dövrdə hermenevtik elmi-metodoloji prinsiplər əsasında şərhçilik ənənəsinin davamı olaraq, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasına Azərbaycan alimi Siracəddin Hacı tərəfindən yazılmış şərhlər araşdırılır və qiymətləndirilir.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin zəngin bədii irsi müstəsna əhəmiyyətli milli sərvətimiz olmaqla yanaşı, həm də ümumbəşəri islam sivilizasiyasının nadir nümunəsidir. Şair özünün ilk poeması “Məxzənül-əsrar” (“Sirlər xəzinəsi”) əsərindən başlayaraq, bütün yaradıcılığı boyu Şərqdə humanist ideyaların yayılmasına və islami dəyərlərin yüksək sənətkarlıqla təbliğ olunmasına mühüm təsir göstərmişdir.

Humanist islami ideyaların yorulmaz carçısı olan Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisinin şərhçilik tarixi orta əsrlərdən başlayır və bu şərhçilər öz dövrlərinin görkəmli dilçi - alimi, Şərq fəlsəfəsi və poetikasını mükəmməl bilən şəxsiyyətlər olmuşlar. Onların içərisində Məhəmməd Qivami əl-Bəlxinin adını qeyd etmək lazımdır. O, özünün XIV əsrdə fars dilində yazdığı “فرهنگ بحر الفضائل فی منافع الافاضل” (“Fazillər dəryası fəzilətlərinin faydaları”) lüğətində “Xasseyi-kitabi “Məxzənül-əsrar” və mädən-e əl- əfkar-e Nezami Gənceyi” adlı şərhini yazmışdır. Məhəmməd Qivami əl-Bəlxin həmçinin Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” əsərinə də şərhlər yazmışdır.

Eləcə də, orta əsrlərin görkəmli şərhçi alimlərindən hesab olunan Əbdül Həmid Qazinin “Məxzənül-əsrar”a yazdığı farsca şərhini də qeyd etmək lazımdır. Vaxtilə Y.E.Bertels bu əsərin Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsində mühafizə olunan və (hicri-917) m. 1512-ci ildə üzü köçürülən bir nüsxəsi haqqında məlumat vermişdir [1, s.180-182].

“Məxzənül-əsrar”a türkcə yazılmış ilk şərh kitabı XVI əsrdə yaşamış türk müəllifi Mövlana Mustafa Şəmi Çələbi tərəfindən qələmə alınmışdır. Mövlana Mustafa Şəmi Çələbi öz dövrünün görkəmli poeziya şərhçilərindən hesab olunur. O, Mövlana Ruminin “Məsnəvi”sinə, Hafizin “Divan”ına, Sədi Şirazinin “Bustan” və “Gülüstan”, Caminin “Baharistan”, “Təhfətül-əhrrar” və “Sübhətül-əhrrar”, Fəridəddin Əttarın “Məntüqüt-teyr” və “Pəndnamə” kimi əsərlərinə şərhlər yazmışdır. Son işi 1602-ci ildə Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar”ına yazdığı şərh kitabıdır ki, bu əsər “Şərhi-Məxzənül-əsrar” adı ilə mənbələrdə yer almışdır.

XVIII əsrin əvvəllərində Qazi İbrahim Tatainin hazırladığı şərh, daha sonra XIX əsrdə Zühur əl-Həsən Banhurinin 1881-ci ildə yazdığı “Zühur əl-əsrar” (“Sirlərin zühuru”) adlı şərhini göstərmək olar.

XIX əsrdə, 1844-cü ildə Londonda Oksford Universitetinin görkəmli şərqşünas alimi Nataniel Blend tərəfindən Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” əsərinin farsca mətninin nəşri Avropada bu sahədə görülmüş ilk ciddi iş olaraq çox qiymətlidir.

XX əsrdə Nizami Gəncəvinin bu əsərinə İranda, eləcə də Azərbaycan və Rusiyada şərhələr və izahlar yazılmışdır. Şairin lirika və poemalarının nəşri, tərcümə və tədqiqi zamanı izahlar, açıqlamalar vermiş müəlliflər içərisində H.Araslı, Y.E.Bertels, M.Əlizadə, V.Dəstgirdi, S.Nəfisi, Y.Pipka, Q.Darab, R.Əliyev, Q.Əliyev, Z.Quluzadə, V.Aslanov, H.Məmmədşad, A.Rüstəmov, X.Yusifli, Ç.Sadıqoğlu, N.Araslı, T.Kərimli və onlarla başqa bu sahədə əməyi olan müəlliflərin adlarını çəkə bilərik.

Elmin inkişaf xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, şərhçilik tarixində iki ənənəvi istiqamət özünü göstərir: Bir qrup müəlliflər “Sirlər xəzinəsi” əsərinin şərhində Qurandan yalnız iqtibas olan beytləri göstərməklə, əsərin poetik məzmununun izahına daha çox diqqət verir, həmçinin başqa şairlərlə də müqayisələr aparır. Məsələn, Məhəmməd Qivami Bəlxinin şərhlərində bu xüsusiyyətlər özünü göstərirdi. Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndə:

غمزه نسرين نه ز باد صبا
از اثر لطف تو شد توتيا [2, s.9]
*Nəsrin gülünün qəməsi badi-səbadan deyil,
Sənin lütfünün təsirindən tutiyaya çevrilir, –*

beytinin poetik və fəlsəfi mənasını izah edir və qeyd edir ki, Əmir Xosrov da Nizami Gəncəvinin həmin beytindən bəhrələnərək, “Nəsrin gülü bəlkə də, badi-səbadan deyil, sənin lütfündən açılmışdır,” şəklində bir beyt söyləmişdir [3].

Başqa bir qrup məsələyə daha fərqli yanaşmışdır. Məsələn, hindistanlı şərhçi Məhəmməd bin Lad Dəhləvi “Fərhəngə-muəyyəd əl-füzələ” (“Fazillərin tərəfdarları lüğətində”) Nizami beytlərinin Quran ayələri ilə tam qarşılığını verir [3].

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə bu çətin və məsuliyyətli işi davam etdirərək, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə monumental X cildlik şərhlər kitabı yazmış Siracəddin Həcinin zəhməti son dərəcə təqdirəlayiqdir. Onun izahları XX əsrdə mövcud olan ənənəvi şərhçilikdən fərqlənir. Şərhçi-müəllif Nizami əsərində qoyulan dini məsələlərin geniş açıqlanması və islami mədəniyyətin yenidən aktuallaşdırılması ilə sənətin əbədi yaşayan dəyərlərinin öyrənilməsinə bir daha gündəmə gətirir.

Siracəddin müəllim orta əsrlərdə mövcud olmuş yuxarıda qeyd etdiyim iki qanadı bərabər, qoşa şəkildə davam etdirmiş, təfərrüatı ilə islama bağlı məsələləri yerli-yerində izah etməyə çalışmışdır. İkinci tərəfdən, Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisini nəşr və tədqiq edən alimlərin hamısı əsərin ideya və üslubunda islam dininə bağlı elementləri xüsusi qeyd etmişlər, çünki əsər özü bunu tələb edir. Məsələn, Blend 1844-cü ildə Londonda “Məxzənül-əsrar”ı nəşr edərkən, kitaba Nizaminin özünün aşağıdakı beytlərini epiqraf seçmişdir:

[4] مایه درویشی وشاهی درو مخزن اسرار الهی درو

*Dərvişliyin və şahlığın mayası ondadır,
İlahi sirlərin xəzinəsi ondadır.*

Yaxud ilk şərhçilərdən hesab olunan Əbdül Həmid Qazi Nizami Gəncəvinin bu əsərindəki başlangıcı:

بسم الله الرحمن الرحيم
 هست کلید در گنج حکیم [2,s.1]
Bismilləh-Rəhmanir-Rəhim,
Allahın xəzinə qapısının açarıdır, –

beytini aşağıdakı kimi şərh etmişdir: “Bu beyt başlanğıcdan xəbər verir, əsərin həsr olunduğu mübtədaya, ilkinə aid müqəddimədir” [1, s.181].

“Məxzənül-əsrar” məsnəvisi ideya-məzmun və bədii dil baxımından zəngin, çoxsüjetli bir əsər olduğu üçün onun başqa dilə tərcüməsi və şərhlərin yazılması işi böyük məsuliyyət tələb edir. Təsədüfi deyildir ki, H.Araslı “Məxzənül-əsrar”ın filoloji tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə əsərin dilində elmi-dini ifadələrin çox olduğunu, “şairin xüsusilə Quran ayələri, dini rəvayətlər, mövcud fəlsəfi görüşlərlə bağlı çoxlu ifadə” işlətdiyini qeyd edərək yazırdı: “Bu gün şairin son dərəcə zəngin təşbeh və istiarələrini şərhsiz dərk etmək çətinidir. Hətta mütəxəssislər belə bu çətinliyi hiss edir, eyni beyti bir neçə şəkildə şərh edirlər” [5, s.16].

Azərbaycanın müstəqilliyi dövründə bu çətin və məsuliyyətli işi davam etdirərək, Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinə monumental X cildlik şərhlər kitabı yazmış Siracəddin Hacınin zəhməti son dərəcə təqdirəlayiqdir. Onun izahları XX əsrdə mövcud olan ənənəvi şərhçilikdən fərqlənir. Şərhçi-müəllif Nizami əsərində qoyulan dini məsələlərin geniş açıqlanması və islami mədəniyyətin yenidən aktuallaşdırılması ilə sənətin əbədi yaşayan dəyərlərinin öyrənilməsinə bir daha gündəmə gətirir.

Bu şərhlərdə müasir ədəbiyyatşünaslıqda mövcud olan aparıcı elmi metodlardan biri olan hermenevtik elmi-nəzəri prinsiplər tətbiq olunmuşdur. Məlumdur ki, hermenevtika elmi başlanğıcını çox qədim mətnlərdən götürür. Bu sahənin tanınmış mütəxəssislərindən biri olan N.Bedzir qeyd edir ki, “Герменевтика – философско-эстетическая теория интерпретации текста и наука о понимании смысла произведения. Функция интерпретации состоит в том, чтобы научить, как следует понимать произведение искусства согласно его абсолютной художественной ценности. Герменевтика берёт начало в древности, а именно в приёмах истолкования Библии и древнейших текстов культуры” [6].

Göründüyü kimi, Avropa, o cümlədən rus tədqiqatçıları bu başlanğıcı Bibliyadan və daha başqa qədim mətnlərdən götürürlər. Müasir dövrdə Azərbaycanda da ədəbi mətnlərin Quranla və daha qədim mənbələrlə bağlı şəkildə öyrənilməsi sahəsində yaranmış boşluğun aradan qaldırılması müşahidə olunur və Siracəddin müəllimin tədqiqatları bu cəhətdən çox qiymətlidir.

İlk növbədə ərəb, fars və türk ədəbiyyatında meracnamələri tədqiq edən şərhçi - alim Nizami Gəncəvinin islam peyğəmbərinin meracına münasibətini, 5 poemada yazılmış Merac hissələrini, 1-ci beytdən son beytə qədər – Məhəmməd Peyğəmbərin meraca yüksəlişini - merac hadisəsinin təsvirini, həmçinin, yeddi göy, fəlak, ərş, dörd gövhər, gecə-gündüz və sair irfani rəmzləri araşdırır. Müəllif Nizami şəxsiyyətini, dünyagörüşünü olduğu kimi izah etməyə çalışır. Bu səbəbdən, qarşıya qoyulan bir çox məsələlərin həlli “Məxzənül-əsrar”da Nizami Gəncəvi tərəfindən qoyulan tərzdə, yəni tarixi-metafizik yöndə izah olunur ki, bu da şairin dünyagörüşündə merac hadisəsinin ilahi iradəyə bağlı olaraq qavranmasını bir daha təsdiq edir.

Nizami meracnamələrində şairin məramının hər bir poemanın ideya-məzmununa uyğun olduğunu qeyd edən müəllif ayrı-ayrı əsərlərdə merac hadisəsinin tərənnümünün özəlliklərindən bəhs edir. O, Nizami Gəncəvinin meracnamələrdə “bitkin bir süjet xətti” yaratdığını və “uca Allahın varlığına münasibət” bildirdiyini göstərir və bu xüsusda zəngin material cəlb edərək araşdırmalar aparır.

Şərhçi “Xosrov və Şirin” əsərindən bəhs edərkən, haqlı olaraq, Nizaminin bu əsəri Allaha dua ilə başladığını qeyd edir, bu əsərə daxil edilmiş meracnamənin izahında isə yazır: “Şair bu

meracnamədə merac nemətini “həqiqi məhəbbət xəzinəsi” adlandırır, merac nemətini uca Allahın(c.c.) insan sevgisinin dəlili kimi təqdim edir” [7, s.118].

S.Hacının şərhlərində Nizami Gəncəvi poemalarında Qurandan alınma çoxsaylı dini arxetiplərin izahının özünəməxsus olması diqqəti cəlb edir. Nümunə olaraq, “Sirlər xəzinəsi”nin meracnamə hissəsində yer alan “Sidr” arxetipini nəzərdən keçirək. Müəllif Qurani-Kərimin Nəcm surəsi 14-cü ayəsindən alınmış bu “arxetip” haqqında özünəqədərki şərhçilərdən fərqli olaraq daha geniş və dolğun izahlar verir. Dini mənbələrə əsasən, məlumdur ki, “Sidrət-əl müntəha” (son ağac) – 7-ci qat göydə bir ağacdır ki, cənnətin alt qatında insan kamalının çata bildiyi son pillədir. Peyğəmbərin Həzrət-i Cəbraili geridə qoyub keçdiyi bu son nöqtə - Sidr adlanır. Müəllif “Sidr” arxetipinin dini-elmi qaynaqlara əsasən izahlarını verdikdən sonra, Nizaminin bu beytlərdə ifadə etdiyi məzmunu açıqlayaraq yazır: “Hz. Nizami beytin birinci misrasında Sidr ağacını iki anlamda işlətmişdir. Birincisi, şair demək istəyir ki, islam Peyğəmbərinin merac gecəsindəki yolçuluğunun bir mərhələsi başa çatmışdır. Sidr ağacı olduğu yer bu aləmin son nöqtəsidir. İkincisi, şair demək istəyir ki, sidr ağacı çox gözəldir. Ancaq Peyğəmbər üçün qolsuz köynək oldu, yəni Hz. Məhəmməd (s.a.s) merac gecəsi onun olduğu yerdən də irəli getdi, bu məsafə ona dar gəldi (qolsuz köynək oldu)” [7, s.504-505].

Nizaminin meracnamələrdə işlətdiyi dini arxetiplər içərisində elə obrazlar vardır ki, indiyədək onlar çox zaman ya şərhdən kənarda qalmış, yaxud yalnız lüğəvi mənalari verilmişdir. Bunu “Rəfrəf” dini-arxetipi haqqında söyləmək mümkündür. Məlumdur ki, dini mənbələrə əsasən, Rəfrəfin müxtəlif lüğəvi və simvolik mənalari mövcuddur. Cənnətin yaşıl təbəqəsi, pərdəsi – Rəfrəf adlanır; həmçinin Peyğəmbər göyün 7-ci qatı keçəndən sonra əyləşdiyi yaşıl döşəkçə də Rəfrəf adlanır. Rəfrəf arxetipi – Qurani-Kərimin “Ər-Rəhman” surəsinin 76-cı ayəsində yer almışdır:

مُتَكِّبِينَ عَلَى رَفْرَفٍ خُضْرٍ وَعَبْقَرِيٍّ حِسَانٍ (76)

“Yaşıl yastıqlara və son dərəcə gözəl döşəklərə söykənmiş olacaqlar” [8, s.534].

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərinin meracnaməsində yer alan aşağıdakı:

سرافیل آمد و بر پریشانانش
بهودج خانه رفرف رساندش [9, s.764]

*İsrafil gəldi və onu qanadına aldı,
Rəfrəf kəcavəsinə yetirdi,–*

beytini izah edərkən, müəllif Rəfrəf arxetipinin əfsanəvi quş və eşq simvollarına bağlı mənalari diqqət yetirir ki, bu da onun öz tədqiqatlarını zəngin qaynaqlar əsasında apardığını bir daha sübut edir.

Şərhçi-alim Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” poemasında yer alan 20 məqaləti və məqalətlərə aid hekayələri beyt-beyt təhlil edir, şairin islami-bəşəri ideyalarını, qələmə aldığı süjetləri, yaratdığı obrazları, Quran surələrindən alınma əhvalatları geniş tədqiqata cəlb edir. Müəllif - dialoqluq şəraitində, şərh etdiyi mətnin ifadə etdiyi islami fəlsəfi-mədəni dünyagörüşü, tolerant etik-estetik prinsipləri gözləməklə, şairin yaradıcılığına xas məzmunu olduğu kimi çatdırır və Nizami Gəncəvi şəxsiyyəti ilə oxucu arasında adekvat anlaşma yaradır.

Nəticə. Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi” əsərinin şərhçilik tarixinin öyrənilməsi məsələsi ilk dəfədir ki, qaldırılır və müasir nizamişünaslığın nailiyyətləri əsasında tədqiq olunur.

Müəllif araşdırmalar əsasında belə bir qənaətə gəlir ki, Nizami Gəncəvinin “Məxzənül-əsrar” məsnəvisini nəşr və tədqiq edən bir sıra alimlər əsərin dini-fəlsəfi məzmununa xüsusi diqqət yetirmiş, əsərin ideya və üslubunda islama aid elementləri ayrıca qeyd etmişlər. Nəticə olaraq, belə

qənaətə gəlmək olar ki, müasir dövrdə Nizami Gəncəvinin bu əsərinin dini-fəlsəfi yöndən geniş şərh olunması aktual bir problemin həlli istiqamətində görülmüş əhəmiyyətli bir işdir.

Məqalədə Nizami Gəncəvinin "Sirlər xəzinəsi" əsərinin şərhçilik tarixi müasir nəzəri-praktiki prinsiplər əsasında müqayisəli öyrənilmiş, şairin dini-fəlsəfi görüşlərinin araşdırılmasında hermenevtik elmi-nəzəri metod tətbiq olunması dəyərləndirilmişdir. Məqalə Nizami Gəncəvinin dini-fəlsəfi görüşlərinin öyrənilməsində elmi-nəzəri baza olaraq əhəmiyyətlidir və bu iş araşdırıcılar üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Бертельс Е.Э. «Сокровищница тайн». Низами и Физули. Москва, 1962, стр.173-215.
2. نظامی گنجوی، مخزن الاسرار، متن علمی و انتقادی بسعی و اهتمام عبدالکریم علی زاده، باکو، 1960، 252 ص.
3. قوجه زاده علیرضا، شروح مخزن الاسرار، مجله آینه میراث، 1389، شماره 25
4. Bland Nathaniel. Makhzan ul asrar, being the first of the five poems or Khamsah Shaikh Nizami of Ganjah. Printed for the society for the Publication of oriental texts.London,1844.
5. Araslı H.Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi. Giriş. Filoloji tərcümə, izahlar, şərhlər və lüğət professor R.Əliyevindir, Bakı, "Qanun" nəşriyyatı,2014.
6. Бедзир Н.П. Теория и методология литературы, курс, лекция, литературоведческие исследования <http://nataliabedzir.com/2013/12/11/лекции-по-методологии-литературоведч/>
7. Siracəddin Hacı. Həzrət Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Peyğəmbərlik anlayışı və Həzrət Məhəmməd(S.A.S.), 4-cü kitab,Bakı, 2010,767 səh.
8. Qurani-Kərim. Azərbaycan dilinə tərcüməsi və transkripsiyası.Tərcüməçi: Mirzə Rəsul İsmayılzadə Duzal, Beynəlxalq əl-Huda nəşriyyatı. Bakı, 2005.
9. نظامی گنجوی، خسرو و شیرین، ترتیب دهنده متن علمی و انتقادی: ل.آ.خه تاقووف، باکو، 1960.